

63.414.4р
Н 43

Науково-дослідний центр "Часи козацькі"
Українське товариство охорони пам'яток історії та культури
Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK
Історико-культурна асоціація "Україна-Туреччина"
Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України

**НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ
ПАМ'ЯТОК КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ
В УКРАЇНІ**

Збірник наукових праць

Випуск 22

Частина I

9262

**КИЇВ-НІКОПОЛЬ
2013**

Науково-дослідний центр "Часи козацькі"
Українське товариство охорони пам'яток історії та культури
Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK
Історико-культурна асоціація "Україна-Туреччина"
Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Центру пам'яткознавства НАН України і УТОPIK
(протокол № 6 від 11 червня 2013 р.)*

Редакційна колегія: Титова О.М. (відповідальний редактор),
Біляєва С.О., Виногородська Л.І., Івакін Г.Ю.,
Константинов В.О., Сенченко Н.М., Супруненко О.Б.,
Терпиловський Р.В., Франчук В.Ю.

Адреса редакції: 01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9, корп. 19;
e-mail: m-center@ukr.net
тел. +380-44-2807879, тел./факс +380-44-2806463

*Видання здійснено за фінансової підтримки Благодійного
фонду «Славетна Січ» та особисто його співзасновника –
генерального директора ТОВ НВО «ТрубоСталь»,
кандидата технічних наук
Фельдмана Олександра Ісаковича*

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації – серія КВ № 16328-4800Р від 02.02.2010 р.)

Видано Центром пам'яткознавства НАН України і УТОPIK
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 2429 від 07.02.2006 р.)
вул. Івана Мазепи, 21, корп. 19, м. Київ, 01015, Україна
тел./факс: +380 (44) 2807879, e-mail: m-center@ukr.net

© НДЦ "Часи козацькі", 2013
© Центр пам'яткознавства
НАН України і УТОPIK, 2013

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Ігор Ігнатенко (Чернігів),
науковий співробітник ДП НДЦ «Старожитності Полісся»

Укріплення Чернігівської фортеці XV–XVIII ст. за історичними та археологічними джерелами

З давніх часів «городом» називався населений пункт, оточений огорожею, яка захищала від ворожих нападів. Спершу самі міста, що акумулювали багатства сільських околиць, були головними об'єктами нападів, а тому потребували надійних фортечних укріплень. Чернігів не став винятком із цього правила. Піку свого розвитку він досяг у XI–XIII ст. Значна кількість збережених пам'яток давньоруського періоду і визначила головні напрями історичних досліджень. Тому не дивно, що науковці у першу чергу зверталися до вивчення Чернігівської фортеці X–XIII ст. Дослідження оборонних укріплень Чернігова часів пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби є важливим не тільки само по собі, але й тому, що у ретроспекції проливає світло на більш ранні періоди історії Чернігівської фортеці. Досліджень із даної тематики небагато, їй присвячено кілька наукових розвідок В. В. Вечерського та автора [1].

Після розгрому 1239 р. Чернігів перестає викликати інтерес у літописців, і лише поодинокі повідомлення сповіщають про події, які тут відбувалися. Певно, це явище відповідало реальному стану занепаду міста, тут не відбувалося значних подій, не будувалися храми або фортечні стіни. Для полегшення контролю за підвладними містами орда вимагала знищувати оборонні укріплення. Під час розкопок на території Чернігівського дитинця саме у другій половині XIII – XIV ст. забудовується еспланада навколо Верхнього Замку, що пов'язане із припиненням існування його як укріплення [2].

Із входженням до складу Великого князівства литовського Чернігів більш надійний захист в особі великого князя. У «Предослові о великих князях литовських» зазначається, що Вітовт «начя созидати грады многия и зарубил Киевъ и Черниговъ...» [3]. На жаль, джерело не сповіщає деталей.

Під час археологічних розкопок, проведених автором на Верхньому замку Чернігівського дитинця у 1990–1992 роках, було виявлено ряд об'єктів, які можна пов'язати з реконструкцією фортеці доби Вітовта [4].

У Траншеї–І, Розкопах–І, II на незначній глибині від сучасної денної поверхні були виявлені стовпові ями, розміщені рядами вздовж периметру оборонних укріплень. Певно, ці ями були слідами від вертикально вкопаних стовпів, які утримували стіни, із вставленими у горизонтально-положени колодами.

питань та будівництві нових архітектурних об'єктів міста трапляються порушення пам'яткоохоронного законодавства.

На замовлення ПНЕЗ «Переяслав» Науково-дослідним інститутом пам'яткоохоронних досліджень у 2011 р. виготовлений План організації території заповідника з визначенням меж та зон охорони пам'яток заповідника (науковий керівник, кандидат архітектури В.В. Вечерський). Розроблений історико-архітектурний опорний план м. Переяслава-Хмельницького в межах заповідника та зони його впливу. Визначено межі території та зон охорони пам'яток заповідника. Також визначено режими використання території заповідника, зон охорони пам'яток заповідника, та черговість заходів щодо охорони та використання пам'яток заповідника, збереження традиційного характеру середовища.

Ці матеріали передані в міську раду для використання і узгодження при виготовленні нового генерального плану міста.

На 33-ій сесії Переяслав-Хмельницької міської ради, що відбулася 24 грудня 2012 р. головний архітектор міста О.В. Хорошун повідомив, що Українським державним науково-дослідним та проектним інститутом «Укрнідпроектреставрація» вже розпочато роботу щодо розробки історико-архітектурного опорного плану міста. На це передбачені кошти. Зокрема, коли в квітні 2013 р. після виготовлення опорного плану, перейдуть безпосередньо до робіт над генпланом, для цього буде надано 700 тис. грн. у 2013 р., 200 тис. грн. – у 2014 р., 200 тис. грн. – у 2015 р.

Таким чином, всі справи охорони і збереження пам'яток і об'єктів культурної спадщини в місті Переяславі-Хмельницькому, пов'язаних з козацтвом, слід надати системний, перспективно-плановий характер. Потрібно розробити комплексну програму охорони пам'яток з встановленням конкретних дат і термінів виконання намічених заходів, а також прискорити виготовлення Генерального плану міста з визначеними зонами охорони пам'яток і об'єктів культурної спадщини. В місті варто встановити гідний пам'ятник славному і героїчному переяславському козацтву.

Джерела та література

1. Вечерський В.В. Фортеці й замки України / В.В. Вечерський – К., 2011. – 664 с.; 619 іл. – Бібліогр.: с. 629. (Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень).
2. Журавльов Д.В. Визначні битви та полководці української історії / Д.В. Журавльов. – Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2013. – 416 с.: іл.
3. Колоша Дмитро. Отаман Зелений скасував Переяславську угоду з Московією 1654 р. // Вісник Переяславщини. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – № 10. – С. 14.
4. Кривошея В. Генезаологія українського козацтва: Переяславський полк / В.В. Кривошея – К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. – 418 с.
5. Кривошея В. Генезаологія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – Вид. 2-е доп. / В.В. Кривошея – К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. – 391 с.
6. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / І.П. Крип'якевич – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – 536 с.: іл.
7. Лоха В.А. Духовенство, церкви та колегіум міста Переяслава середини XVII–XIX ст. / Передмова В.П. Коцура / В.А. Лоха – К.: Міленіум, 2006. – 114 с.: іл.

8. Максимович М.А. О городе Переяславе в первоначальные времена // Собрание сочинений в 3 т. / М.А. Максимович. – К., 1876. – Т. 2. – С. 325–329.
9. Ніколенко А.П. Переяславу – 1100 / А.П. Ніколенко – К.: Міленіум, 2007. – 296 с.: іл.
10. Переяслав у віках / Авторі-упорядники В. Коцура, О. Колябенко / В.П. Коцура, О.В. Колябенко – К.: ТОВ «Світ Успіху», 2007. – 424 с.: іл.
11. Радішевський Р.П. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко / Р. Радішевський, В. Свєрбігул. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2006. – 552 с.: іл. – Бібліогр.: с. 519–551.
12. Сергійчук В.І. Переяславська рада – трагедія України і програш Європи / В.І. Сергійчук – К.: Діокор, 2003. – 136 с.
13. Сікорський М.І. Біля джерела українського козацтва // Київська правда. – 23 берез.; 25 берез.; 26 берез.; 30 берез.; 2 квіт.; 6 квіт.; 9 квіт.; 13 квіт. – К., 1993.
14. Сікорський М.І., Швидкий Д.Т. На землі Переяславській / М.І. Сікорський, Д.Т. Швидкий. – К.: Наукова думка, 1983. – 256 с.: іл.

Андрій Артем'єв (Полтава),

асистент Української медичної стоматологічної академії,
старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток
археології управління культури Полтавської облдержадміністрації,
кандидат медичних наук

Травматичні ушкодження зубів пізньосередньовічного населення

Важливою проблемою антропології та палеопатології є характеристики травматичних ушкоджень твердих тканин зубів у давнього населення [1]. Такі ушкодження зустрічаються як самостійний тип травми, так і в сполученні з ушкодженням інших відділів щелепно-лицевої області. Клінічна картина травм зубів дуже різноманітна, що зумовлено характером травматичних ушкоджень, особливостями вікової будови зубів, наявністю або відсутністю аномалій прикусу [2].

Актуальним є вивчення особливостей травмування зубів у населення, що мешкало на теренах сучасної України у пізньосередньовіччю та попередні епохи.

Для вирішення цього питання було передбачено наступне: вивчення стоматологічного статусу давніх людей, видів та кількості випадків травмування зубів за антропологічними матеріалами населення на території переважно Лівобережної України від епохи міді до пізнього середньовіччя.

Об'єктом дослідження були скелети та зуби давніх мешканців території сучасної Полтавської та сусідніх областей України (V тис. до н.е. – XVIII ст.). Предметом вивчення стали випадки травмування зубів давнього населення.

Матеріалами дослідження виявилися анатомічно повні скелети 499 індивідів епох енеоліту – пізнього середньовіччя, кісткові залишки яких виявлені у ході археологічних досліджень курганів. Черепів, що належали представникам мідного віку (кінець V – початок III тис. до н.е.) у аналізі було 17 (8 дітей, 3 жінки, 6 чоловіків), етнокультурним спільнотам брон-

Таблиця 1
Травматичні ушкодження зубів за скелетами дорослого населення

Епоха	Кількість скелетів (всього)	Кількість осіб з травматичними ушкодженнями твердих тканин зубів					
		жінки		чоловіки		всього	
		абс.	%	абс.	%	абс.	%
енеоліт	n=9	0	0	0	0	0	0
доба бронзи	n=72	0	0	0	0	0	0
епоха раннього заліза	n=183	2	1,1±0,3	12	6,6±3,2	14	7,6±1,9
розвинуте і пізні середньовіччя	n=118	1	1,0±0,2	7	5,9±3,2	8	6,8±2,3
P1-2; P2-3; P3-4; P1-3; P1-4; P2-4		>0,05; >0,05; >0,05; >0,05; >0,05; >0,05		>0,05; <0,05; >0,05; <0,01; <0,01; <0,01		>0,05; <0,01; >0,05; <0,01; <0,01; <0,01	

Примітка. P – вірогідність відмінностей показника між групами скелетів різних епох.

Таблиця 2
Соціальні маркери у скелетів дорослого населення

Епоха	Кількість скелетів (всього)	Кількість населення із соціальними маркерами					
		жінки		чоловіки		всього	
		абс.	%	абс.	%	абс.	%
енеоліт	N=9	0	0	0	0	0	0
доба бронзи	N=72	0	0	5	7,0±2,0	5	7,0±2,0
епоха раннього заліза	n=183	0	0	10	5,5±2,9	10	5,5±2,9
розвинуте і пізні середньовіччя	n=118	2	1,0±5,0	8	4,4±3,3	10	5,5±2,3
P1-2; P2-3; P3-4; P1-3; P1-4; P2-4		>0,05; >0,05; >0,05; >0,05; >0,05; >0,05		<0,05; >0,05; >0,05; <0,01; <0,01; >0,05		<0,05; >0,05; >0,05; <0,01; <0,01; >0,05	

Примітка. P – вірогідність відмінностей показника у населення різних епох.

зового віку (III – II тис. до н.е.) належали залишки 102 індивідів (30 дітей, 20 жінок, 52 чоловіки), представників раннього залізного віку (I тис. до н.е. – початок I тис. н.е.) – 223 (40 дітей, 79 жінок, 104 чоловіки), кісткових решток людей доби середньовіччя та переважно пізнього українського середньовіччя (I тис. н.е. – XVIII ст.) – 157 (39 дітей, 39 жінок, 79 чоловіків).

Встановлювалися стать, вік, зріст [3], фізичний стан (за кістковими рештками). Вивчалася кількість випадків травм та, по можливості, особливості травмування зубів [4]. Антропологічні матеріали, відхилення від фізіологічної норми розвитку у кістках та зубах вивчалися за авторською схемою [5].

Результати досліджень. Обстеження 499 скелетів показало, що травмування зубів у певні історичні періоди у кількісному та якісному відно-

шенні було різним. У населення доби енеоліту та епохи бронзи травматичних ушкоджень щелепно-лицевої області не виявлено (табл. 1).

У жінок ознаки травмування спостерігалися в епохи раннього залізного віку та пізнього середньовіччя. Це травми коронкової і кореневої частини зубів, як показник застосування зубів у виробничій сфері (до певної міри, соціальний маркер), та показник напружених міжособистих відносин (в т.ч. участь у військових сутичках).

У чоловіків досліджуваних епох спостерігалася така ж клінічна картина щодо травматичних ушкоджень зубів і наявності соціальних маркерів (табл. 2).

До показників соціального маркування відносимо специфічне шліфування вестибулярної поверхні бічної групи зубів – посвячення у доросле життя. До застосування зубів у виробничій сфері (в якості допоміжного засобу рукам) відносимо стертість зубів, пов'язану з професійною діяльністю члена спільноти: верхова їзда (специфічні узури в зубах – маркер верхника [6]). Слідів травм і соціальних маркерів більше в епоху раннього заліза.

Установлені травми коронкової та кореневої частини зубів із залученням щелепнолицевої ділянки черепу. Показником напружених міжособистих стосунків, на нашу думку, є травмування із залученням ділянки черепу (участь у бойових діях).

Висновки. Від епохи до епохи спостерігається ріст показників травмування. Якщо у пору міді та бронзи ураження були поодинокими та характеризуються винятково соціальним маркуванням, то від раннього залізного віку і здебільшого для пізньосередньовічної епохи спостерігається ріст травм твердих тканин зубів: 7,6±1,9% та 6,8±2,3% відповідно.

Таким чином, показники ушкоджень твердих тканин зубів та соціальні маркери можуть бути використані для реконструкції історичної ситуації та датування антропологічних матеріалів.

Література

1. **Черерва Е.В.** Непреднамеренные искусственные изменения зубов у древнего населения дельты Волги (по материалам золотоордынского могильника Майский бугор) // Е.В. Черерва // Вестник археологии, антропологии и этнографии. – М., 2012. – № 2 (17). – С. 79–86.
2. **Виноградова Т.Ф.** Травмы фронтальных зубов у детей / Т.Ф. Виноградова, А.В. Вилличенко. – М., 1989. – 33 с.
3. **Пашкова В.И.** Очерки судебно-медицинской остеологии / В.И. Пашкова // Определение пола, возраста и роста по костям скелета человека. – М.: Медгиз, 1963. – 154 с.
4. **Терапевтическая стоматология** / Под ред. проф. Е.В. Боровского. – М.: Медицина, 1988. – 559 с.
5. **Свідство про реєстрацію авторського права на науковий твір «Схема вивчення стану зубощелепної ділянки у давніх людей (за антропологічними матеріалами)».** – № 44677 від 11.07.2012 / Л.Ф. Каськова, А.В. Артем'єв.
6. **Бужилова А.П.** Палеонатология в биоархеологических реконструкциях / А.П. Бужилова // Историческая экология человека: Методика биологических исследований. – М., 1998. – С. 138–140.

Юрій Пуголов (Полтава) Керамічний комплекс з посаду Полтавської фортеці.....	116
Оксана Коваленко, Роман Луговий (Полтава) Матеріали XVII ст. з розкопок Успенської церкви в с. Лютецька.....	121
Юрій Ситий (Чернігів), Євген Калашник (Полтава–Київ) Чернігівський гончарний осередок козацької доби у світлі археологічних матеріалів кінця XX ст.....	129
Анатолій Щербань, Олена Щербань (Київ) Глиняні куклі з Опішні: до проблеми атрибутування.....	136
Любов Милокост (Луганськ) Столовий посуд XVII–XVIII ст. з розкопок «Трьохізбенського городка».....	143
Ольга Школьна (Київ) Культура харчування еліти українського суспільства XVII–XIX століть: типологія форм фарфоро-фаянсових виробів для напоїв.....	146
Дмитрій Староверов (Київ) Монетний комплекс першої треті XVIII в., найденний взле устя Десни.....	155
Ольга Брель, Н. Левченко (Чигирин) Елементи поясного спорядження козака XVII–XVIII ст. зі збірки музею Б. Хмельницького Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».....	159
Олена Попельницька (Київ) Лук «східного» типу XVIII–XIX ст. у зібранні Національного музею історії України.....	166
Станіслав Ногоржельський (Київ) Сідла козацької кавалерії середини XVII ст.....	170
Валентина Петрович, Тетяна Ядечко-Блаженко (Луцьк) Пам'ятки козацької доби в колекції Музею археології Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки як джерело до вивчення історії українського козацтва.....	175
Катерина Новорознюк (Хмельницький) Стародавній Меджибіж (за матеріалами наукового архіву ХОКМ).....	177
Олександр Бондар, Ігор Кондратьєв (Чернігів) Пізньюсередньовічний Листів (за археологічними та писемними джерелами).....	181
Володимир Коваленко (Чернігів) Новий могильник козацької доби з с. Виповзів на Чернігівщині.....	186
Світлана Скруха (Пляшєва) Традиції поховання козаків та цвинтарі козацької доби на місці Берестецької битви 1651 р.....	191
Олександр Шараф-Уралі (Миколаїв) Ноховання доби бузького козацького війська в с. Баловне на Миколаївщині.....	195
Юрій Мазурик (Луцьк) Вербський Троїцький монастир на Волні (до 470-ліття першої писемної згадки).....	202

Лариса Білинська, Юрій Довженко (Суми) Населення Сум другої половини XVII–XVIII ст. за результатами археологічних та антропологічних досліджень пізньюсередньовічного цвинтаря.....	208
Ігор Марцінковський (Київ) Патологоанатомічні розтини померлих і бальзамування тіл у запорозьких козаків.....	215
Олександр Харлан (Дніпропетровськ) Дослідження архітектурно-містобудівних особливостей Військового собору в Катеринодарі.....	219
Роман Луценко (Чернігів) Дослідження на території Свято-Миколаївського Пустинно-Рихлівського монастиря у 2010–2012 роках.....	225
Дмитро Куштав, Олександр Пашковський (Черкаси) Нові матеріали до історії Чигиринського Троїцького монастиря: закладний камінь Преображенської церкви.....	229
Віктор Векленко, Микола Несправа (Дніпропетровськ) Втрачена ставрографія Ігрені.....	235
Віктор Векленко (Дніпропетровськ) Самарь-Богородицька фортеця: проблеми збереження і дослідження пам'ятки.....	240
Олена Титова (Київ) Ще раз про Каталог пам'яток і пам'ятних місць Українського козацтва XVI–XVIII ст.....	249
Михайл Кошия (Київ) Пам'ятки українського козацтва в Державному реєстрі нес рухомих пам'яток України: реалії та перспективи.....	252
Юрій Авраменко (Переяслав-Хмельницький) Питання охорони, збереження та використання пам'яток і об'єктів куль- турної спадщини м. Переяслава-Хмельницького Київської області, пов'язаних з козацькою добою в Україні.....	257
Андрій Артем'єв (Полтава) Травматичні ушкодження зубів пізньюсередньовічного населення.....	269
ТЮРКОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	
Омер Дерменджі (Київ) Шляхи деміфологізації концепції українсько-турецького в контексті протистояння української історіографічної традиції.....	272
Євген Луняк (Ніжин) Українки-султанши в Оттоманській Порту (за свідченнями французьких авторів XVI–XVIII ст.).....	278
Ігор Мельничук (Житомир) Кримська стратегія у зовнішній політиці Литви на південно-східному напрямі (XIV–XV ст.).....	282
Владимир Безвешок (Київ) Укріплена лінія Перекоп.....	286
Анастасія Баукова (Львів) Облога турками Львова: сучасний стан дослідження проблеми.....	294